

«ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ» УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СУРЖИКУ

Брага Ірина, Суми, Україна

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Явище українсько-російського суржика з 90-х років ХХ ст. активно вивчається як в українській, так і зарубіжній соціолінгвістиці. Одним з найбільш поширених підходів є дослідження суржика через призму теорії інтерферентних явищ, відповідно до якої українсько-російське змішане мовлення розглядається як таке, що має значну кількість помилок на всіх рівнях мовної структури, а його аналіз фактично здійснюється у вигляді переліку відхилень від норм літературної української чи російської мови (див., наприклад, роботи Т. Кузнецової, Т. Курохтіної, В. Манакіна, О. Сербенської, В. Труба, О. Черемської, О. Шевчук, Н. Шумарової та ін.).

Окремі автори доходять висновку, що аналіз суржика як інтерферованого мовлення не дає повного уявлення про цей феномен, не дозволяє глибоко зрозуміти його сутність (див., наприклад, [Кузнецова 1999; Ставицька, Труба 2007]).

Побіжно зауважимо, що вивчаючи білінгвальне мовлення, мовознавці неодноразово висловлювали подібні думки. Наприклад: «Доки ми не визнаємо, що висловлення білінгва <...> є такою самою мовою <...>, доти наше розуміння не просунеться далі перерахування «помилки» і трактування його мовлення як «ламаної англійської» або того чи іншого «піджину» [Белл 1980: 168].

Т. Кузнецова, яка також здійснювала аналіз суржика з позиції теорії інтерференції, визначає, що «суржик є більш складним феноменом, ніж мовленням, насиченим інтерферентними явищами» [Кузнецова 1999: 80]. Дослідниця вважає, що суржик являє собою один з різновидів українського мовлення, своєрідний субкод, що має багатокомпонентну структуру, до якої входять різорідні елементи: мовні одиниці літературної (розмовно-побутової) української мови; окремі «фрагменти» розмовно-побутової лексики російської мови; позалітературні явища різних типів, а також українські діалектизми (на території Сумської області поширені східнополіські, середньодніпрянські говори, частково слобожанські говори та говори суміжних територій). При цьому Т. Кузнецова, спираючись на висновки О. Горбача, констатує, що окремі діалектизми української мови одержують статус «суржикових елементів», і небезпідставно робить припущення

про їхнє походження, оскільки «такі форми в мовленні одного інформанта є діалектизмами, а в мовленні іншого – це результат тиску російської мови, тобто безвідносно до стратифікаційних характеристик мовця їх природа, походження залишаються чітко не вираженими» [Кузнецов 1999: 80]. Таку дослідницьку позицію підтримують Л. Ставицька [Ставицька, Труба 2007: 43], О. Тараненко [Тараненко 2013: 48-49], а також автор цієї розвідки.

Пошук нових підходів до вивчення українсько-російського змішаного мовлення спонукає нас звернутися до проблеми перемикання і змішування кодів і подивитися на явище суржику саме через ці «скельця».

У сучасних зарубіжних соціолінгвістичних дослідженнях з питань мовної взаємодії та мовних контактів (П. Ауер, М. Хеллер, К. Пфафф та ін.) прийнято аналізувати білінгвальне мовлення з урахуванням інтенсивності його змішування: перемикання кодів, змішування кодів (виділяється не всіма дослідниками, у тому числі й найбільш авторитетною дослідницею в цій галузі К. Майерс-Скоттон), змішана мова. При цьому явища перемикання (*code-switching*) і змішування (*code-mixing*) кодів, які почали вивчати з 1970-х років, трактуються по-різному. Про недостатню усталеність термінології свідчить хоча б той факт, що в англomовній соціолінгвістичній літературі аналізовані терміни навіть пишуться по-різному: *code switching*, *code mixing*; *code-switching*, *code-mixing*.

Більшість мовознавців не розрізняють цих явищ і ототожнюють відповідні поняття. При широкому розумінні явище змішування кодів розглядається саме в межах аналізу перемикання кодів. Більш детальне дослідження процесів мовної взаємодії привело до необхідності розмежування процесів перемикання і змішування кодів. При цьому лінгвістами враховуються наступні показники: 1) рівень усвідомленості процесу мовцем; 2) комунікативні інтенції та функції певного явища; 3) обсяг мовленнєвого відрізка; 4) локалізація аналізованих явищ в мовленнєвому відрізку; 5) ступінь частотності та систематичності того чи іншого явища (докладніше див.: [Брага 2012]).

Активно в цьому напрямку працюють лінгвісти, які вивчають перемикання і змішування кодів на прикладі взаємодії селкупської та російської [Казакевич 2000], казахської та російської [Саїна 2000], білоруської та російської мов [Лисковец 2001; Теш, Хенчель 2009] тощо.

Проблема перемикання кодів в ситуації українсько-російського білінгвізму розглядається в роботах Ю. Сапліна, Л. Ставицької, В. Труба, О. Рудої та ін. На перспективності такого погляду наголошував і Є. Головка, припускаючи, що суржик, як і трасянка, є прикладом немотивованого перемикання кодів [Головка 2001: 306-307]. Що ж до аналізу суржикового мовлення в координатах обох механізмів – перемикання і змішування кодів, то праць, де докладно вивчаються означені питання, поки що немає.

Відтак у центрі уваги нашого дослідження є аналіз специфіки утворення і функціонування українсько-російського суржику в умовах спонтанного спілкування через призму механізмів

перемикання і змішування кодів. Матеріалом дослідження послуговували аудіозаписи діалогічного мовлення¹ в соціокомунікативній ситуації продуктового та речового ринку м. Суми².

Пропонуємо реалізувати мету нашої наукової розвідки у двох напрямках: аналіз окремих висловлень і цілісний аналіз тексту (термін «текст» уживається в значенні, прийнятому в діалектології [Гриценко 1996: 7-11]).

Аналіз окремих висловлень

1. Перемикання кодів у конкретному мовленнєвому акті є мотивованим процесом (як правило, це реакція на зміну ситуації: поява нового співрозмовника, зміна теми спілкування), що може відбуватися на межі висловлень і «всередині» висловлення на межі синтагм за умови, коли комунікант вживає дві або більше структурних одиниць іншої мови, дотримуючись її граматичних норм [Беликов, Крысин 2001: 27-32; Михальченко 2006: 163-164; Бікова 2006: 4].

Прагматичний погляд на механізм перемикання кодів передбачає, за У. Лабовим, Дж. Гамперцем, Дж. Фішманом, вияв чинників (як соціальних, так і метафоричних, стилістичних), що впливають на зміну коду. Такий підхід образно й лаконічно сформульовано Дж. Фішманом: хто говорить, якою мовою (або якою її формою), до кого і коли (з якою метою) [Фішман 2012]. Перемикання і змішування кодів у такому ракурсі представлено, зокрема, в наступних роботах: [Крысин 2003; Казакевич 2000; Саина 2000; Кузнецова 1999; Лисковець 2001; Бікова 2006; Брага 2011].

Як встановлено дослідниками, у ситуації українсько-російського білінгвізму поруч з перемиканням за моделями «офіційна українська / російська – розмовно-побутова українська / російська» спостерігаються такі види перемикання кодів: «російська – суржик»; «російська – українська – суржик»; «українська – суржик» [Ставицька, Труб 2007: 95-99].

1.1. Комунікативна ситуація і зміна соціальної ролі мовця.

При виборі досліджуваного матеріалу виходили з необхідності проаналізувати мовлення в умовах максимально невимушеного спонтанного спілкування. Відомо, що найбільше таким умовам відповідає сімейне спілкування, яке лінгвісти визнають основною сферою функціонування як суржику (див., наприклад, [Кузнецова 1999; Ставицька, Труб, 2007]), так і прасянки (див., наприклад, [Генчэль, Тэш 2007; Хентшель 2013]). Вважаємо, що спілкування на ринку (особливо на продуктовому) наближається до сімейної комунікації за такими ознаками, як невимушеність, спонтанність, емоційність [Китайгородская, Розанова 2010: 362-380; Никанорова 2007].

1.2. Мовець.

За допомогою методу авто- і біографій встановлено, що більшість респондентів ідентифікують себе як українців, значно менше – як росіян. Встановлено також інші різновиди самоідентифікації. Зокрема, інформанти старшого покоління ідентифікують себе специфічно, окремішно: 1) «перевертні»; 2) «не українці», «схולי або хахли»; 3) «суржик» або «суржік».

За результатами інтерв'ю на ринку, деякі суржикомовці ідентифікують себе як «перевертні», «ні рускі, ні українці». З інтерв'ю: *доч'ка ме'н'і каже /мама / ч'о ми українці / ми ж балакаєм по'руск'і? // а їа їїї ка'жу / їєсл'і б ми бу'ли 'рус'к'і / ми б разга'вар'ували / їа б ми бу'ли укра'їїнц'і / гово'рили б // а ми балакаєм* (жінка, 50 років, освіта середня спеціальна, продавець парфумерії). Як бачимо, при здійсненні самоідентифікації та ідентифікації членів своєї родини інформант користується суржиком. Звернімо увагу також на те, що цей комунікант має сумніви при визначенні рідної мови і говорив при цьому російською: *трудо' ска'зат' / суржик / с'ем'їє / уч'їлас' в 'рус'кої ш'кол'є*. Прикметно, що подібна самоідентифікація зафіксована й іншими дослідниками: «Ми тут не розмовляєм, ми тут балакаєм»; «Як перевертні: не рускі та не український» [Вахтин]; «ні по-українському, ні по-руському» [Тараненко 2008: 16].

1.2.1. Пристосування до адресата, бажання мовця стати максимально «своїм». У такій соціально неоднорідній середовищі, як ринок, мовець намагається стати «своїм» зі співрозмовника, тобто усунути відстань між ним, «вирівняти» відмінності в соціальному статусі. У соціокомунікативній ситуації сумського ринку суржик стає дієвим засобом комунікативного пристосування мовців один до одного, які керуються прагматичними настановами: «Буду говорити, як ти, щоб досягти кращого порозуміння»; «Буду говорити, як ти, оскільки це важливо».

У процесі комунікативної взаємодії мовців реалізуються три моделі комунікативного пристосування.

1) Модель «продавець → покупець». Як зазначають продавці, з покупцем вони будуть говорити російською або суржиком.

Вибір російської мови зумовлений тим, що торговці «налаштовуються» на російськомовний код покупців. У міжособистісному спілкуванні зі своїми колегами продавці здебільшого переходять на суржик. З інтерв'ю: *суржик / м'єжду со'бойу / а с поку'пат'єл'ам'і / в основ'ном / на 'рус'ком // 'зараз сум'ч'ан'є в основ'ном на 'рус'ком // в мари'рутк'є / м'єжду со'бойу / м'єжду нор'мал'ном / а по'том / с'д'єлайт'є оста'новку / по'жалуста* (жінка, 37 років, освіта середня спеціальна, продавець побутової техніки). Включене спостереження дало можливість неодноразово спостерігати ситуації, коли продавець з покупцем говорив російською, а при розмові із «своїми» (із сусіднім продавцем, із своїм помічником) переходив на суржик. Щоразу здебільшого таке переключення характерно для торговців речового ринку. (Приклади див. у п. 1.2.2).

Спілкування з покупцем суржиком здійснюється або тому, що продавець, не володіючи достатній мірі розмовною формою літературної української / російської мови, з усіма говорить суржиком, або, якщо дозволяє мовна компетенція, керується комунікативною інтенцією стати для покупця «своїм», говорити з ним однією мовою. З інтерв'ю: *автомат'їческ'і / як до нас / так і ми* (жінка, 50 років, освіта середня спеціальна, продавець парфумерії).

Наприклад (У цьому випадку і далі будемо використовувати такі умовні позначення: **A** – покупець, **B** – продавець. Якщо покупців або продавців декілька, то поруч із літерою подаватиметься порядковий номер, наприклад, **A 1**, **B 2**.):

B: *шо / ʰd'evan'ka / vas int'er'e'suj'e?* // **A:** (дівч.). *скаж'ім' / по'жалуста / а йес'т' у вас н'і'к'і д'л'а во'лос' / токо с'кам'еуками?* // **B:** *н'ет / не'маіе // токо 'em'і //*

2) Модель «покупець → продавець». Як правило, пристосування покупця до продавця відбувається тоді, коли мовець має достатньо високу мовну компетенцію і використовує суржик як субкод для задоволення власних потреб, демонструючи свою комунікативно-прагматичну інтенцію «Я – суржикомовець, а отже – «свій»». За допомогою включеного спостереження зафіксовано факт, коли жінка-покупець середнього віку по телефону розмовляла українською, а потім з продавцем продуктового базару перейшла на суржик. Цей приклад, як і багато подібних, свідчить про те, що покупець за посередництвом суржику виявляє бажання стати «своїм» для продавця, який розмовляє з іншими покупцями суржиком.

A: *а / н'ідож'д'ім' / а о'ц'і / с каблук'ком?* // *йест' це'на?* // **B:** *у'гу //* **A:** *а де'в'атка?* // **B:** *йес'т' //* **A:** *а по 'ч'ом та'к'і?* // **B:** *т'риста н'і'с'ат // та'к'і / т'риста ш'і'с'ат // а ота'к'і то'б'і у'добн'і?* // **A:** *а-а // ме'н'і во'ни ч'ос' 'дав'л'ат' // а 'н'атка сна'да //* [нерозбірливо] // *'нал'ц'і до'ва'т' // да'іте д'ругі //*

3) Модель «продавець → продавець», «покупець → продавець». Характерно, що між собою продавці, як і покупці, часто спілкуються суржиком, а з «чужими» — перемикаються на російську, рідше – на українську.

Продавці між собою: **B 1:** *шо та'ке / ʰГосподи / ʰАн'а?* // **B 2:** *та шо / гвоз'док //* [пауза] *к'ім'ешно / та'к'і / йак йа / за'б'і'л'шк'и // не т'рога'ї // тут гвоз'док / Ол' // ти пон'а'ла ме'не?* // **B:** *А. по'н'а'ла // сна'с'іба //*

Таку мовну поведінку можна пояснити мотивацією «судаваної» самоідентифікації, якою керуються комуніканти. Як правило, мовець володіє суржиком з дитинства, а потім опановує українську і / або російську мову і прагне приховати свою «суржикомовність», вдягаючи при спілкуванні з «чужими» маску «Я україномовний» або «Я російськомовний», яку знімає, опиняючись у колі «своїх». У такому разі суржик сприймається його носіями як «своє», куди бажано не впускати «чуже», це своєрідний інтимізований код як для продавців, так і для покупців, але не тому, що дуже дорогоцінний і шанований, а тому, що його соромляться. Отже, з «чужими» комуніканти, керуючись мотивацією очікування оточення, здебільшого спілкуються російською, рідше – українською мовою.

A 1: *мн'е к'расні' о'тот плашч' //* *ка'к'й'е там раз'м'ери йест'?* // **B:** *е // на ко'во 'нада?* // **A 1:** *на м'ен'а //* **B:** *на вас?* // **A 1:** *да //* **B:** *вот 'сорок чет'в'орти'ї* [далі нерозбірливо] // **A 1:** *ім'є'но к'расні' йа хо'т'е'ла по'м'ер'ат' //* **B:** *к'расні' йа вам і дам //* **A 1:** *а'га //* **A 1:** [до подруги] *де'в'є'а / Ол'а / к'расні' // по'м'і'р'ай'у //* **A 2:** *шо?* // **A 1:** *ка'жу / шч'ас по'м'і'р'ай'у к'расні' //* **A 2:** *о'то?* // **A 1:** *н'е / о'то //* **A 2:** *да // но то не сов'с'ем плашч' //*

Мовці старшої вікової категорії (як продавці, так і покупці) між собою нерідко спілкуються українською мовою, а з «чужими» – суржиком, очевидно, намагаючись своє мовлення якнайбільше наблизити до російського.

Діалог продавця з покупцями: **A 1:** а о'це / с'к'іки? // о'це? // ч'і / шо во'но / кар'тоху / а'га? // **B. 1:** кар'тоху // "Мед'ведка" / ч'о'тир'і // он ди'в'іц':а "Ант'і'жук" / св'е'жайшіі / 'токо при'їхаў // **A 1:** а тої // о'це поми'дори нап'одаіут' жу'ки? // **B. 1:** ну 'капсула // од'на 'гр'і'вна // бер'іт' / 'брызгайте // ос' де // од'на 'гр'і'вна / 'капсула // **A 2:** о'це // 'отже // а на с'к'і'л'ки і'їіі о'то? // **B. 1:** на 'н'ат' / 'с'ем' 'л'і'троў // не 'хоч'те // дв'е 'гр'і'ўни / «'Ч'естел» //

Покупці між собою: **A 1:** о'то п'равил'но // шоб 'менше во'ди / так ... // а ми на'поримо на 'дес'ат' // **A 2:** а на'шо во'но // о'то поб'рызгаў / на раз // іа на'зад і'тиму // іа ў них вс'е'гда беру // ота'ке / о'це ко'лис' нагоду'вала / так розру'бала //

Продавці між собою: **B 1:** Йеў'ген // **B 2:** го? // **B 1:** в'із 'ми м'іш'ки о'то пози 'і'маї / да і все //

1.2.2. Цитування (переказ слів іншої людини із збереженням особливостей її мовлення) здебільшого здійснюється за моделлю «суржик – російська»: от ти во'з 'м'і / с'ід 'мої 'с'екто'р'і 'при'їдеш' / 'скажеи' / 'т'от'а 'Л'ена / 'бал'шойе т'і'б'е сна'с'іба // іа 'просто // ме'н'і 'просто вас 'жалко //

Часто продавцем використовується прийом цитування одного із слів чи висловлення, вжитих покупцем. Ми назвали цей прийом акомодованим цитуванням, що реалізується з метою пристосування до адресата. Наприклад:

1) **A:** ма'л'і 'дуже по'л'а // ме'н'і шоб по'б'і'л'ше о'тут // **B:** л'он 'токо дара'гої ас'тале'а / с'бал 'шим'і на'л'ам'і // на 'сорок н'ат' зр'і'вен // **A:** как 'будто би / 'то // 'війшоў би за'ран'ше // **B:** а ота'ка? // **A:** а не'ма / шоб го'лубен'ка?! // **B:** го'луб'ен'ку заб'рали // і 'б'елу / і голу'бу заб'рали // **A:** ну шо іа 'буду ка'зат' [сміється] //

2) **A:** 'д'евушка / а 'с'ер'ен'к'і'їе в ка'куйу 'цену? // **B:** іа'к'і 'с'ер'ен'к'і? **A:** о'т'і / к'раїн'ііе // **B:** т'риста ш'і'с'ат // **A:** а вот 'ет'і / 'с'ер'ен'к'і'їе? //

3) **B:** хо'роше 'кач'і'т'і'во // во'ни с'і'м'нац':ат' руб'л'і'ў у на'латках / 'д'ево'ч'к'і // то іа по 'распро'даж'і // ха'з'айка 'ето' во то'вару у'їїхала / да'ла на распро'дажу // **Пок.:** це ве'лик'і // **Пр.:** це ве'лик'і на вас // ота'к'і от 'мен'шен'к'і // да'вайте / іа вам 'дам // ди'в'і ц':а // 'н'і'зк'і'їе // на 'н'і'зк'і'їх //

1.2.3. Бажання мовця урізноманітнити своє мовлення:

B: і о'ц'а / ди'в'іц':а / з 'м'асом / і о'ц'а з 'м'асом // ме'н'і 'д'і'ў'ч'атка / б'ез 'рази'ці // хоч' х'рестиком / хоч' 'ноликком //

У даному випадку, як і в багатьох подібних, де зреалізовано названу комунікативну інтенцію, найчастіше буде спрацьовувати модель «українська мова (з можливими поодинокими суржиковими вкрапленнями) / суржик – російська мова».

1.2.4. Мовна гра, гумористична експресія. Соціокомунікативна ситуація ринку є сприятливою для породження гумору (особливо при звертанні, обговоренні ціни [Китайгородская,

нова 1996: 358]) за допомогою використання різноманітних засобів. Одним із засобів рення гумору є суржик, який наділений значним потенціалом гумористичної експресії, що цноразово відзначалося багатьма лінгвістами (Л. Ставицька, В. Труб, О. Тараненко, каченко, В. Русанівський та інші). Наприклад:

А: а по^ач^аом? **В:** по п^ат^а п^іс^ат к^ілоз^арам ци^абул^ака / су^аха / до^амаши^а ци^абул^ака // и^ате / кра-са-та // се^ало Ган^а:іука ви^араши^ауйе / Би^ало^ан іл^а с^акого ра^айону // **А:** іа з^анайу // іа іу // **В:** гл^а / красо^атул^ака // **А:** во^ана шо / кра^ас^аів^аейе / ч^аім ви? // **В:** ну / ч^аут^ачут^а н^аі // **А:** н^аі? // **В:** іа краси^ав^аіше // да // **А:** ну л^адно // ну при^адумала // **В:** да^авайте / м^аішоч^аок // **А:** розбірливо) // **В:** (нерозбірливо) та^ак^ае // **А:** как про^ада^ав^аец // а іа как воз^ал^ае т^ае / т^аеб^аа іу / как по^аку^ап^аец // **В:** да / да // іак по^аку^ап^аат^аел^а // да? // **А:** ага // з^анач^аім / ви тар^ата^ават^аел^а? // да? // іа про^ада^ават^аел^а / а ви по^аку^ап^аат^аел^а // да // **А:** а ви тар^ата^ават^аел^а? // **В:** да / да / іак в іа іе^аз^адом^ае? // **А:** а ви по^а аи^аек^адотам^аход^аім^ае? // **В:** ііасне д^аіло // **А:** с^ак^аем? // **В:** с^амужем ким? // **А:** а //

Адресант (покупець, чоловік похилого віку) змінює коди у такій послідовності: російська (становлення контакту) – українська – суржик – українська (приспосовування до адресата) – російська мова (мовна гра, гумор). Перемикування на суржик (виділено) є нетривалим. Такий характер перемикування коду свідчить про достатньо високий рівень мовленнєвої компетенції адресанта. Що ж стосується адресата (продавця, жінки середнього віку), то перемикування кодів здійснюється за моделлю «суржик – російська мова – суржик», при цьому перемикування на російську мову (виділено) є нетривалим. Така мовна поведінка притаманна для мовців з низьким рівнем мовленнєвої компетенції.

Отже, найчастотнішою моделлю перемикування кодів є «суржик – російська мова» в різних її модифікаціях.

1.3. Зміна адресата:

В: (1) [після паузи] од^ане? // так / а та^аку? // іак ска^ажете // іак ска^азали / так і^абуде // а) ич^аас / мо^аіі д^аево^ач^ак^аі / іа ба^ач^ау // вам зап^аікат^а ч^аі іїсти? // (2 б) зап^аікат^а у^а мене^алуч^а:е // ос^а // ви про^аба^ач^ате / ну в^а мене ич^ае^алуч^а:е іе // во:ти^ач^ае буже^ан^аіна нату^арал^ана // (3) ви в^авод^ан^аа по^апо:ж:е приїш^али // да / ро^азош^алос^а // разоб^арал^аі вс^ао уже / на / на ура // (4 а) сол^аит^а // знаєте // сол^аат^а т^аіки з^аверху // (4 б) іа зна^айу / шо ви зна^аєте // л^ауди уже вс^аі коло^а мене^ау^ачили^аа //

Спостереження за мовленням продавця виявило, що він, спілкуючись з чотирма різними покупцями (репліки відповідно пронумеровані), намагається перемикувати коди: українська (1) → суржик (2) → російська в її регіональному варіанті (3) → українська (4). Характерно, що російське мовлення має вкраплення з української *приїш^али*, а в українському наявні суржикові елементи, які можуть розглядатися і як діалектизми: *т^аіки*, *шо*. Це свідчить про те, що мовець має низький рівень володіння як українською, так і російською мовами.

1.4. Зміна теми розмови:

В: ¹чуєш' // а ме¹н'і сит' ¹ч'асто ўспомі¹нає / та і йа / і йа ¹номи'у // чоло¹в'іка ¹дома не було // буў же // ко¹роц'е / ¹д'ен'г'і зара¹бативал // а йа ж йе¹во ж у¹ч'іла / зан'і¹малас'а / ўсе // і в'ін буў же // було шо ска¹жу / не по¹просиц':а // а йа йо¹го с'тавила на ¹греч'ку // так в'ін оце йак шч'ас ўспомі¹на // са¹ма / ¹каже / ле¹жит' // а йа йак св'ет' ¹викл'уч'у // л'а¹гла в'род'і би спат' // ка¹жу / по¹просис'а // н'е / н'е ¹буду про¹с'іц':а // ¹каже / шо на ¹греч'к'і сто¹йаў / то н'іч'ого / ¹каже // а шо йак йа йі¹йі ви¹доўбував / ¹каже / с кол'іна //

Суржик використовується як основний код спілкування між «своїми»: у діалозі продавці спілкуються між собою. Мовець тимчасово перемикається із суржика на російську мову у зв'язку із зміною теми: розповідь про сина змінюється розповіддю про чоловіка, який, очевидно, працював у Росії. У такому разі реалізується модель «суржик → російська → суржик». Другий випадок перемикавання кодів пов'язаний із цитуванням: мати цитує слова сина, передаючи зміст розмови з ним (див. про це пункт 1.2.1).

2. Змішування кодів являє собою невмотивоване спонтанне використання лексики двох і більше мов, «оформленої» за граматичними законами однієї з них, що відбувається під час комунікативного акту для полегшення процесу мовної діяльності [Беликов, Крысин 2001: 27-32; Михальченко, В.Ю. (отв. ред.) 2006, 196; Бікова 2006: 4].

Методологія, розроблена Г. Гентшелем при дослідженні білорусько-російського змішаного мовлення (див., наприклад: [Генчэль, Тэш 2007; Хентшель 2013]), передбачає врахування синхронного походження кожної морфеми і словоформи, а не їхньої історичної етимології. Відповідно до такого погляду, було проіндексовано кожен словоформу наступним чином: українська (у), російська (р), спільна (ур) або гібридна, суржикова (с).

Цілком погоджуємося з думкою О. Тараненка, який зазначає, що «оскільки українська літературна мова ніколи не була й ще не стала основним мовним середовищем існування українського народу, вихідною основою для дослідження суржика має бути насамперед жива, народна українська мова (на регіональному рівні – її діалектні різновиди або койне), незважаючи на всю хисткість і неминучу суб'єктивність у різних конкретних випадках цього критерію» [Тараненко 2013: 49]. У нашому дослідженні врахування діалектних рис проводилося наступним чином: мовний елемент, який більше схожий на літературну українську мову, але має діалектні риси, позначається як у^а. Йдеться передусім про: 1) так зване акання (різний ступінь наближення [о] до [а]), характерне для північних говірок, наприклад: о^ацеї, о^аб'дур'ат'; 2) пом'якшену вимову звука [ч], притаманну для живого мовлення східноукраїнського ареалу (південно-східні говірки), наприклад: кусоч'ок, шч'е.

1) **В:** так / н'ід¹ходим / буд' ¹ласка // ... н'ід¹ходим / ¹зелен' виби¹райемо / поми¹дорч'іки / агу¹роч'ки / вино¹градик / ¹йаблуки / ¹з¹руш'ки // гри¹би мас¹л'атка // буд' ¹ласка / з о^ах¹тирс'кого ¹л'ісу // [майже співаючи] запа¹и¹н'і / запа¹и¹н'і / ¹д'евоч'к'і / запа¹и¹н'і // бер'ім' // ... суп' ¹будете го^атовит' / кар¹тошеч'ку ¹дома // с¹к'іл'ки вам? //

У даному фрагменті 31 словоформа, серед яких українських – 22 (70,97 %), де власне українських – 19 (61,29 %), а з діалектними рисами – 3 (9,68 %); російських – 2 (6,45 %); спільних – 4 (12,9 %); гібридних – 3 (9,68 %).

2) В: ка'ж'іт' // за т'риц':^{ом} ш'іс'т' / кофе / йа ¹пн'ала // т'риц':^{ат} ш'іс'т' // чо'тирнац':^{ат} з'дач'і // о'це ¹буде д'в'енац':^{ат} / чо'тирнац':^{ат} / ч'е'тирнац':^{ат} з'дач'і // о'це вам кофе // сп'а'с'іба / ¹л'уди // воз'м'і'т' бич'кі / йа'к'і ¹добр'і // ну воз'м'і'т' / ви ж у'же б'рали // до тоу'ч'онки / до верм'ішел'і / до оз'і'роч'ка ¹зараз // ¹кач'і'ств'ін':^і / ¹кач'і'ств'ін':^і //

У цьому висловленні усього 41 словоформа, а саме: українських – 24 (58,54 %), серед яких власне українських – 21 (51,22 %), українських з діалектними рисами – 3 (7,32 %); російських – 4 (9,76 %); спільних – 8 (19,51 %), гібридних – 5 (12,19 %).

Як бачимо, кількість українських словоформ в обох фрагментах значно перевищує кількість інших груп словоформ. Спільною є низька частотність використання гібридних одиниць. Інше кількісне співвідношення досліджуваних словоформ демонструє аналіз змішування кодів у наступному розділі нашої розвідки.

Цілісний аналіз тексту

Окремо розглянемо транскрибований текст аудіозапису тривалістю 2 хвилини 14 секунд, який містить 76 висловлень, що являють собою здебільшого прості речення, а також декілька складних, до складу яких ввійшло 283 словоформи.

Відповідно до комунікативних інтенцій аналізованій текст поділено на фрагменти, які являють собою мовленнєві акти, притаманні для стереотипної комунікативної ситуації ринку «купівля – продаж» [Китайгородская, Розанова 1996; Китайгородская, Розанова 2010: 362-380; Никанорова: 6, 10-12].

Фрагмент 1

В: [майже з материнською ніжністю] ш'о / ма'йа ¹д'ево'ч'ка / вам пр'і'дло'жит'?' //

А 1: ну / н'і' зна'ю //

В: [ділова інтонація] д'л'а ка'к'іх ¹цел'еї / да'ваї нач'і'нем?' //

А 1: ну ¹просто так //

А 2: на шаш... // ¹йес'і на шаш'лик?' //

В: ¹скол'ка к'іло'грам?' //

А 1: ну йа н'і' зна'ю / ¹скол'ка //

В: а? //

А 1: к'іло'грам'а // к'іло'грам'а тр'і / ч'і'тир'е' / на'в'ерно' //

В: тр'і / ч'і'тир'і' // з'нач'іт' // [до когось іншого] д'і'с'атка / йа ж' то'б'і ка'зала //

Фрагмент 2

В: ¹зайка // ¹л'убі'те по'но'с'н'еїе ¹іл'і по'жс'р'н'еїе?' //

А 1: ну йа н'і' зна'ю //

Хенгшель, Г.: Белорусский, русский и белорусско-русская смешанная речь. In: Вопросы языкознания 1/2013, с. 53-76.

Хмелько, В.С.: Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/16_linguoethnicol.pdf

ПРИМІТКИ

¹ При обробці матеріалу в нас виникли такі питання.

1. Яку мову покласти в основу транскрибованого запису? Виходячи з того, що маємо справу з українсько-російським суржигом, в основу транскрибованого запису покладено українську мову, адже базовою мовою для суржикомовців є українська (рідше) або українсько-російський суржик (частіше). Українську основу транскрипції залучено й у тих випадках, коли в межах певного діалогу мовець перемикається на російську мову, яка здебільшого представлена як регіональний варіант материкової російської.

2. Як при транскрибуванні відтворити живе спонтанне мовлення? Діалектологи помітили, що графічна передача мовлення викликає труднощі, пов'язані з розпізнаванням акустично близьких, але відмінних звуків. Навіть застосування більш детального транскрибованого запису, який міг би відтворити певний ступінь наближення одного звука до іншого, градацію змін одного звукотипу в напрямку до іншого, ступінь пом'якшення приголосних (визначення якого для нас стало одним з найважливіх завдань), не дає гарантії того, що вдасться «точно відтворити динамічні, дуже плинні за своєю природою звуки. Адже звучання мови може передати тільки саме звучання, а найдосконаліша транскрипція відтворює лише *образ звучання*» [Гриценко 1996: 10]. У будь-якому разі читачеві доводиться працювати: при детальній транскрипції, що може являти собою складну багаторівневу побудову, з'являються труднощі при її розшифровці, а при спрощеній транскрипції є небезпека передати (для автора транскрипції) і сприйняти (для читача) «викривлений» образ звучання.

Для відтворення «мовного образу» (за П. Гриценком) суржику використано систему транскрипційних знаків, що була апробована у працях з української діалектології (див.: [Гриценко 1996: 16-19]).

² Дані про досліджуваний регіон. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території Сумської області мешкає 1152,0 тис. українців (88,8 %), 121,7 тис. росіян (9,4 %), представників інших національностей (білорусів, циган, вірмен, молдаван, євреїв) 13,1 тис. (1,8 %). Серед українців рідною мовою вважають українську 92,4 %, російську – 7,6 %. Росіяни вважають рідною мовою російську (89,6 %) або українську (10,4 %). У цілому, українська мова є рідною для 84 % населення області, а російська – для 15,6 % [Сумщина. 15.01.2003: 3]. Населення м. Суми складає 293,1 тис. осіб, національний розподіл такий: 84,5 % українців, 15,5 % представників інших національностей. Українська мова рідна для 77,29 % мешканців м. Суми, російська – для 20,35 %, інші мови (білоруська, циганська, вірменська, молдовська тощо) – для 2,36 % [Державна служба статистики України].

За результатами соціологічних досліджень, здійснених у 2003 р., доросле населення Східно-Центрального регіону, куди разом із Сумською областю входять Дніпропетровська, Полтавська і Чернігівська області, розподілилося так: 1) етнічні групи: українці 85,5 %, росіяни 11,7 %, інші 2,8 %; 2) мовні групи (зручніша мова): українська 40,7 %, російська 59,3 %; 3) лінгво-етнічні групи: україномовні українці 41,2 %, російськомовні українці 44,3 %, російськомовні росіяни 9,2 %, інші лінгво-етнічні групи 5,4 %. За використовуваною мовою у Східно-Центральному регіоні доросле населення розподілилося так: українська 31,9 %, суміш української та російської 21,7 % (найвищий показник серед п'яти досліджуваних регіонів), російська 46,4 %. За п'ятьма лінгво-етнічними групами доросле населення Східно-Центрального регіону розподілилося: україномовні українці 30,8 %, суржикомовні українці 20,6 % (найвищий показник серед п'яти досліджуваних регіонів), російськомовні українці 33,5 %, російськомовні росіяни 11,1 %, інші лінгво-етнічні групи 4,0 % [Хмелько]. Тож Сумська область належить до регіонів компактного проживання носіїв українсько-російського суржику.

Summary

In the article after the example of analysis of the transcribed recording of spontaneous speech in the communicative situation at the town market the way of study of Ukrainian and Russian surzhyk has been suggested. With help of quantitative analysis the proportion of Ukrainian, Russian, common (Russian and Ukrainian), and surzhyk proper (hybrid) elements has been ascertained. The attempt of proving the fact that surzhyk is a specific formation which combines the mechanism of code-switching and code-mixing has been made.

Key words: surzhyk, choice of a language code, code-switching, code-mixing.